

jelige: szarvas

Kazinczy és az Orczy-kert

(Kultúrtörténeti elemzés)

„Az Orczy-kert előtt kiszállék. Még nem láttam ezt soha. [...]

Nem leltem benne annyit mint vártam”.¹

Kazinczy Ferenc nyelvművelői tevékenysége mellett egyszerre volt rajzoló, műgyűjtő, műpártolásra buzdító, és műkritikus – az író úttörő szerepet töltött be a felvilágosult eszmék, esztétikai elvek és ízlés hazai terjesztése és népszerűsítése terén.² Közismert, hogy rajongója volt a megváltozott természetszemléletet kiválóan tükröző angolkertnek, és erről mint kedvelt tárgyról karakteres véleménnyel rendelkezett. Az Orczy László által a 18. század végén „új stílusban” épített kert valamilyen oknál fogva mégsem nyerte el a tetszését. Természetesen lehetséges, hogy fent idézett véleménye csak egy rövid idő alatt kialakult első benyomás – mintegy huszonöt évvel a látogatás után módosította is nézetét.³ Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a szerző kritikus volt a megépült angolkertekkel szemben, és – főként az 1800-as évek elején – különösen fontosnak tartotta, hogy állást foglaljon ebben a kérdésben. Az azonban, hogy vajon mély meggyőződést fedezhetünk-e fel Kazinczy mondatai mögött vagy csupán futó impressziót rendkívül nehezen ragadható meg a szubjektív tényezők esetlegessége, valamint – ahogy látni fogjuk – a túl kevés konkrétan a tárgyunkra vonatkozó, és a túl sok általában a kertekre vonatkozó forrás miatt. Amellett tehát, hogy Kazinczy véleményére magyarázatot keresünk, fontos megvizsgálnunk a nézetek rendszerét, a látásmód mikéntjét.⁴ Hogyan gondolkodott Kazinczy az Orczy-ketről és általában az angolkertekről?

A válaszhoz közelebb juthatunk, ha feltárjuk Kazinczynak az Orczy-kerttel való közvetett vagy közvetlen találkozásait, valamint összehasonlítjuk az objektív valósággént felfogható kert sajátosságait az író által ideálisnak elképzelt kert jellemzőivel. A markáns, megfogható különbségek alátámasztanak Kazinczy véleményének koherenciáját és megalapozottságát, míg az esetleges hasonlóságok az állítás indokolatlan voltára utalnának, és újabb kérdéseket vetnének fel. Ha pedig találunk mind eltéréseket, mind egyezéseket, úgy kirajzolódik előttünk az író elveinek változékonysága, alakulása.

¹ Kazinczy 1812a: 282.

² A magyar művészettörténet diszciplinává válásához vezető út fontos szereplője Kazinczy – nemzeti művészetünk „az általa felkeltett érdeklődés nyomán alakult ki.” Rózsa 1957: 174-178. Galavics 2009: 141., 153. Mindehhez legfőbb eszközként az idegen példák lemásolását, hazai közönséggel való megismertetését tekintette. Rózsa 1957: 175.; Csatkai 1983: 33.; Tóth 2013: 279. Meller Simon szerint (1980) Kazinczy „műértő nem volt, hanem kora művészeti tekintetben is legműveltebb embere.” Idézi Rózsa 1981: 208.

³ Az értékelésben a körülmények is szerepet játszhattak. A leírás szerint ugyanis a látogatás „korán reggel”, utazás közben történt, ráadásul Kazinczyt betegség gyötörte. Kazinczy 1812a: 282. A megváltoztatott véleményt lásd Kazinczy 1829b: 705. A pontos idézeteket lásd később.

⁴ Amit a fényszóró által látunk, az nemcsak „azoktól a dolgoktól [függ], amelyeket általa megvilágítunk”, hanem a lámpás „pozíciójától [...], a módtól, ahogyan beállítjuk, intenzitásától, színétől és így tovább” Popper 1997: 134.

Elemzésünket még tovább árnyalja, hogy magát az Orczy-kertet sem értelmezhetjük statikus valóságalelemként: az alkotás korabeli jellemzőire vonatkozó források között – mind a megfigyelhető kertelemekhez, mind az ezek mögött rejlő eszmeiséghez kapcsolódóan – gyakran fedezhetünk fel különbségeket. Vizsgálódásunk során tehát betekintést nyerhetünk az Orczy-ketről alkotott kortárs vélekedések összetettségébe, valamint általában az angolkert stílusjellemzőinek és funkcióinak variánsaiba is. A központi kérdések részletezése előtt azonban elsőként vázoljuk az angolkertek kialakulásának és elterjedésének tendenciáit.

Az angolkertek

A 17. század végén a világkép megváltozása a természethez való viszonynak és a szépség fogalmának az átalakulását is magával hozta. A francia (barokk) kert hierarchikus, geometrikus formái ellentmondásba kerültek a felvilágosodás szabadság- és természetesszményével. A 18. század eleji Angliában nagyhatású gondolkodók – Shaftesbury, Addison, Pope – megfogalmazták a természetességnek, a szabálytalanságnak, valamint a természet és a művészet hasonlóságának elvét.⁵ A későbbi angolkert, illetve tájképi kert néven elterjedt stílus gyakorlati megvalósítói, William Kent és „Capability” Brown ezek alapján a lehető legtermészetesebb formák – például elszórt facsoportok és kanyargós utak – kialakítását célozták meg.⁶ A tájképi kertek azonban nemcsak esztétikai és kulturális értelemben számítottak új jelenségnek, hanem egyben társadalmi, politikai, erkölcsi és tudományos (botanikai) rendeltetésük is lényeges volt.⁷

Az angolkert gyakorlati kialakításának divatja és a mögötte rejtőző eszmeiség a kontinensen egymással párhuzamosan, egymást támogatva terjedt. Az angliai látogatások, „kertutazások” ugyanannyira fontosak e tekintetben, mint a kertelméleti munkák fordításai. A megváltozott természetszemlélet elvei tisztán megjelentek egyes európai gondolkodók – például Rousseau és Goethe – műveiben is; sőt, a század utolsó harmadában már önálló

⁵ Rapaics é. n.: 145.; Ormos 1967: 76-77.; Buttlar 1999: 12-16. The third Earl of Shaftesbury *Characteristics...* című művében, Joseph Addison a *The Spectator* című napilapban, Alexander Pope pedig verseiben és az *Essay on Man* című művében gondolkodott a kérdéstről. Tom Williamson szkeptikus abban a tekintetben, hogy ezeket a megnyilvánulásokat mennyire lehet a későbbi szabálytalan angol kert elméleti elődének tekinteni. Williamson 1995: 52.

⁶ Prest 1988: 98-104.; Thomas 1983: 262. Brown melléknevét a hagyomány szerint onnan kapta, hogy mindig a táj adottságait, lehetőségeit nagy mértékben kihasználva tervezte meg kertjeit. Munkáságáról bővebben lásd Williamson 1995: 77-99. *The Age of Brown* című fejezetét. A korai angolkertek közül a leghíresebbek Twickenham, Chiswick, Stowe és Wotton kertje.

⁷ A tájkert Angliában politikailag a humánus állam jelképévé vált a liberális whig kormányzati korrupcióval szemben. Buttlar 1999: 15., 20., 22. A természet „ártatlanságáról” lásd még Prest 1988: 100. A kert szerepeiről később részletesebben lesz szó.

kertművészeti szakmunkák születtek a kontinensen.⁸ A francia kert erőteljesebb hagyománya és az angliaitól eltérő társadalmi-politikai viszonyok a gyakorlati megvalósítás terén azonban számos átmeneti megoldást, az „átmeneti stílusok” változatos sorát eredményezték.⁹ „Tiszta”, „klasszikus” tájképi kertek csak a 18. század végén és a 19. század elején épültek.¹⁰

Az új stílus hazánkba főként német közvetítéssel jutott el, bár az 1780-as évektől az értelmiség körében kimutatható egy markáns angol orientációjú csoportosulás is.¹¹ A század végétől egyre több tájképi kert épült hazánkban, amelyek közül a legnevezetesebbek az illésfalvi (építtetője Csáky István), a tatai (Esterházy Miklós), a hédervári (Viczy Mihály), a körmendi (Batthyány Lajos), a hotkóci (Csáky Emánuel), a pesti (Orczy László), a kismartoni (Esterházy Miklós), és a margitszigeti (József nádor) kertek. Ezek tervezői, az angliai tapasztalatokkal és magas színvonalú képzettséggel rendelkező kertépítésszek – Bernhard Petri, Charles de Moreau és Heinrich Neibben – meghatározó tevékenységet végeztek hazánkban.¹² A megépült angolkertek eltérő módon igazodtak a helyi viszonyokhoz,¹³ és különböző mértékben fektettek hangsúlyt a szentimentalizmusra vagy a tájképiségre. Ennek következtében egyrészt igen nehéz kertművészeti tekintetben kategorizálni az elkészült alkotásokat,¹⁴ másrészt rendkívül összetett feladat a hazai ízlés és kertművészeti elvek legfőbb korabeli propagálójának, Kazinczynak a szerepét értékelni.

Historiográfia és források

A Kazinczyval foglalkozó irodalom- és kultúrtörténeti szakirodalom sokáig főként az író irodalmi, nyelvművelői tevékenységére koncentrált. A 20. század első felében elsősorban

⁸ Szikra 2009: 129.; Zádor 1988: 150. A leghíresebb kertelméleti mű Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* című munkája (1775).

⁹ Jó példa a Claude-Henri Watelet által tervezett Moulin Joli a Szajna egyik szigetén, amely alaprajzában még megtartja a geometrikus szerkezetet, de látványában már a vad természet benyomását kelti Buttlar 1999: 91. Lásd még Fatsar 2008: 62.

¹⁰ Lásd például Buttlar 1999: 99-108.; 129-160. Például az ermenonville-i park Franciaországban, vagy a wörlitz-i kert német területen.

¹¹ A hazai elterjedés forrásairól lásd még Zádor 1988: 152. Az angol orientációjú értelmiség zöme az „angol szellem közvetítésében” kitüntetett jelentőséggel rendelkező göttingeni egyetem hallgatója volt. Szemlélő: 10.

¹² Galavics 1999: 55-56.

¹³ A hédervári kastélykertnek például lényeges elemei voltak a legelésző „szép magyar marhák”. Rapaics é. n.: 158. A helyi viszonyokhoz való igazodás különböző módjait lásd később.

¹⁴ Rapaics Rajmund a szentimentális, a dendrológiai és a virágos tájkertet főként növénytani szempontból különbözteti meg; Zádor Anna az „átmeneti”, a „kevert” és a „tisza” stílusjegyek kizárólagossága szempontjából határozza el; Galavics Géza a klasszikus tájképi kertetől a szentimentális tájképi kertet különíti el. Rapaics é. n.; Zádor 1988.; Galavics 1999. A játékosságot és a bensőségességet középpontba állító szentimentális, és a geometrikus elemeket teljesen elhagyó, immár a képszerűségre nagy hangsúlyt fektető klasszikus tájképi kertek között azonban nem húzhatunk éles határt.

találkozhatunk Kazinczy művészeti érdeklődését vizsgáló tanulmányokkal,¹⁵ amelyek közül kiemelkedik Csatkai Endre 1925-ben megírt, de csak halála után, 1983-ban kiadott doktori disszertációja.¹⁶ Csatkai számos olyan alaptézist megfogalmazott – például Kazinczy egységes esztétikai nézetének problematikusságát¹⁷ vagy a vizuális és a költői művészet párhuzamba állításának hangsúlyosságát¹⁸ –, amelyek mind a mai napig felbukkannak a szakirodalomban. Csatkai, valamint a disszertációját kiadó, de saját tanulmányokat¹⁹ is közlő művészettörténész, Rózsa György főként az író ikonográfiáját, képzőművészetekben betöltött szerepét elemzi,²⁰ és nagyban támaszkodnak a levelezésére. Szélesebb körű forrásanyagot, értékes illusztrációkat és új szemléletű tanulmányokat tartalmaz szintén Kazinczy és általában a művészetek kapcsolatát központba állító 2009. évi kiállítás (Petőfi Irodalmi Múzeum) anyagából készült katalógus.²¹ Újabban, főként táj- és kertépítészek, például Szikra Éva és Galavics Géza tollából konkrétan Kazinczy kertszemléletét vizsgáló, azt a kor esztétika-elméleti kontextusába helyező tanulmányok is születtek.²² Az elmúlt évtizedben induló nagyszabású összehasonlító és kritikai szövegkiadások az interdiszciplinaritás igényével párosulva a témában az irodalomtörténeti megközelítést is lehetővé tették – gondolhatunk például Granasztói Olga, Hermann Zoltán vagy Gyapay László tanulmányaira.²³ Kazinczy nézeteinek forrásai rendkívül nehezen rekonstruálhatóak, átfogó hatástörténeti tanulmány eddig nem született – az elszórt említéseken kívül értékes viszont Tóth Orsolya részletes, kortárs kontextust értelmező vizsgálódása Winckelmann művének Kazinczyra gyakorolt hatásáról.²⁴

¹⁵ Például Mitrovics Gyula, Ort János, Dániel Tiborné, Bayer József, Entz Géza tanulmányai, melyeknek rövid historiográfiai összefoglalóját lásd Rózsa György Utószójában: Csatkai 1983: 77-78.; pontos hivatkozásokkal: U. o. 84.; valamint Rózsa 1957: 187. (14. lábjegyzet).

¹⁶ Csatkai 1983.

¹⁷ Csatkai 1983: 25. Lásd még speciálisan a művészetekre Gyapay 2010; valamint általában Kazinczy elveire Orbán 2009. Kazinczy nem folytatott művészettörténeti, esztétikai tanulmányokat, és nem sajátított el biztos ízlést – Rózsa ezt részben korlátozott anyagi (utazási) lehetőségeinek tulajdonítja. Rózsa 1957: 174-175.

¹⁸ Csatkai 1983: 13. Lásd még Orbán 2009: 240-241.; Gyapay 2010: 15.; Hermann 2010: 210.

¹⁹ Rózsa 1957; Rózsa 1981.

²⁰ „[...] minden jobb embernek festetni kellene magát, hogy ha kikapja közülünk a halál, bírassuk képeiket. E részben nekem gondom vala magamra.” Kazinczy Ferenc Levelezése XV: 23. (3360. levél). A továbbiakban a következőképpen rövidíték: KazLev [kötetszám]: [oldalszám]. ([levélszám]. levél). Kazinczy ezirányú rajongását szemlélteti, hogy életében több mint 30 kép készült róla. Rózsa a legfontosabbak keletkezési körülményeit és Kazinczy róluk alkotott véleményét veszi sorra. Lásd még Szabó 1983.

²¹ Marosi 2010. Gyapay 2010.

²² Szikra 2009. Galavics 2010. Galavics friss, tömör bibliográfiai összefoglalóval is szolgál. Galavics 2009: 142.

²³ Granasztói 2010.; Hermann 2010.; Gyapay 2010. Lásd még Bodrogi 2012: 211-229.

²⁴ Tóth 2013. Winckelmannon kívül főként Lessing, Goethe és Grohmann művei hatottak rá, de kezébe kerülő könyvekből is csak eklektikusan vett át gondolatokat. Ugyanakkor Kazinczy gyakran nem eredeti műveket, hanem recenziókat olvasott, főként a jénai Literatur-Zeitungból, amelyeket szinte szó szerint ki is jegyzetelt. Granasztói Olga közlése alapján. Lásd még Tóth 2013: 982.

A Kazinczy művészeti elveivel foglalkozó szakirodalom átláthatóságával szemben a nézeteit tükröző korabeli forrásanyag hatalmas. A minden túlzás nélkül grafománnak nevezhető író műfajilag rendkívül színes – a személyes levelezéstől, önéletírásoktól a műelemzéseken, műfordításokon át a versekig és szépprózai művekig mindent magukban foglaló – írásai több ezer oldalt tesznek ki. A vizsgálandó Kazinczy-szövegek leszűkítése a műfajok szerint nem lehetséges, hiszen Kazinczy munkásságát olyannyira áthatotta az művészi-esztétikai elvek terjesztésének, a nemzet „pallérozásának” a vágya, hogy szinte minden művében fellelhetünk erre utaló részeket. Ugyanakkor kevés írása készült kimondottan ezzel a célzattal – általános elveit legtöbbször egy-egy konkrét művészeti alkotás kapcsán fogalmazta meg. Így történt ez a kertek esetében is: a hotkóczy kert leírása után foglalta össze „*egy rövid teoriáját az anglus kertészségnek*”.²⁵ Kazinczy elveit vizsgálva dolgozatomban ezt az írást állítom középpontba. Természetesen egyéb szövegrészleteket is felhasználok, főként a *Fogságom naplója* és a *Pályám emlékezete* szövegváltozataiból, valamint levelezéseiből. Leginkább az 1790 és 1810 közötti időszakban keletkezett vagy az erre vonatkozó írásokat vizsgálom.

A Kazinczy által írt művészeti elvekről, véleményekről szóló források értelmezésekor figyelembe kell venni annak eklektikusságát. Ez egyrészt a kulturális—tudományos—társadalmi körülményekből fakadt: a 18-19. század fordulóján Magyarországon még nem rendeztek kiállításokat, nem intézményesült az egységes felsőfokú művészeti oktatás és a művészettörténet tudománya sem. Kazinczy nem tudott kialakult, kész elméleti és nyelvi mintákat követni a kertművészettel való ismerkedéskor.²⁶ Másrészt Kazinczy személyes írásmódjából következett a szövegek szövevényessége: egy-egy témáról, eseményről, elméletről időben, térben és műfajilag többféleképpen is megemlékezett.²⁷ Egyik önéletírását például így jellemzi: „*Ez a' munka egészen Anglus kert. Eggy szép az az interessans scénától a' másíkg viszem az olvasót téveszgető útakon, úgy hogy soha se tudhassa, mi fog következni.*”²⁸ Minél több írást olvassuk, annál inkább megtapasztaljuk e hasonlat igazságtartalmát. A bonyolult, gyakran ellentmondásokat is tartalmazó nézetrendszer „téveszgető utjain” való tájékozódás rendkívül nehéz feladat – ezt segítheti az egyazon témára vonatkozó szövegváltozatok, részletek egymással való összevetése.²⁹ Orbán László szavaival

²⁵ Kazinczy 1806: 116.

²⁶ Rózsa 1981: 203.; Galavics 2009: 141.

²⁷ A kép még tovább bonyolódik, ha figyelembe vesszük soha ki nem adott jegyzeteit, vázlateit is. Önéletírásának szövegváltozatairól lásd Orbán 2002.

²⁸ KazLev XIV. 210. (3219. levél)

²⁹ A fent említett szövegkiadások a különböző szövegváltozatok összehasonlítását rendkívül megkönnyítik.

élve: az eligazodáshoz fontos, hogy „arra a nézőpontra helyezkedjünk, amit a tervező kigondolt”.³⁰

Kazinczy meglehetősen szerteágazó elveinek tanulmányozásánál az Orczy-kert korabeli jellegének vizsgálata egyszerűbbnek tűnik. A kert- és tájépítészeti szakirodalom régóta foglalkozik a hazai angolkertekkel – a téma legfőbb szakértői, Rapaics Rajmund, Zádor Anna és Galavics Géza az Orczy-kert kialakulását és történetét is részletesen elemzik tanulmányaikban.³¹ A kertművészeti alkotás stílustörténeti jelentőségét hangsúlyozó írások – ahogy például Fatsar Kristóf tanulmányából³² is kitűnik – a műemlékvédelmi helyreállítások szempontjából fontos egykori „valóság” rekonstruálását célozzák meg, és főként korabeli tervrajzokat, térképeket, illetve a kerttervező leírását használják fel forrásként. Ezen kívül az egyes kertelemek, kertépítészeti megoldások mögött rejtőző eszmei tartalmak feltárására is törekszenek, amely azonban rendkívül komplex feladat – ezt mutatják a különböző tanulmányok különféle hangsúlyai, kategóriái is.³³ A művelődéstörténeti és helytörténeti feldolgozások sokkal inkább támaszkodnak a levéltári forrásokra és korabeli utazók leírásaira. Célkitűzésük – ahogy például Magyar Erzsébet doktori disszertációja³⁴ esetében – a kert mint találkozóhely társadalmi-kulturális jelentősége, illetve – amint azt Romhányi László informatív tanulmányából³⁵ is láthatjuk – a kert történetéhez kapcsolódó birtok- és intézménytörténeti változások megragadása. Ez utóbbi, meglehetősen régi és pontos hivatkozások hiánya miatt kevésbé ellenőrizhető tanulmány (1930) óta az Orczy-kertre vonatkozó részletes történeti feldolgozás azonban sajnos nem született.

A történeti kutatást megnehezíti, hogy az Orczy-család levéltára meglehetősen hiányos, és darabokban található határainkon belül és kívül egyaránt.³⁶ A kertépítető főúrnak, Orczy Lászlónak külön levéltára nem maradt fenn; a kert korabeli történetéről csak néhány, a várossal és bátyjával történt megegyezésről szóló dokumentum értesít.³⁷ A levéltári forrásokhoz képest sokkal beszédesebbek a kertleírások, mint például Bernhard Petri

³⁰ Orbán 2009: 243., 244.

³¹ Rapaics 1936.; Rapaics 1940.; Zádor 1988.; Galavics 1999. Lásd még: Csorna 1962.; Gombos 1974.; Kiss 2000.

³² Fatsar 2009: 38-41.

³³ A kertépítészeti szakirodalomban az Orczy-kertet megtalálhatjuk szentimentális kertként (Rapaics 1940: 173-182.), átmeneti stílusú kertként (Zádor 1988: 153-154.), és klasszikus tájképi kertként is (Galavics 1999:64-67.).

³⁴ Magyar 2008. o. n. Az Orczy-kert kezdeti történetére vonatkozóan lásd: [74-80.]

³⁵ Romhányi 1930.

³⁶ A pesti birtokokra vonatkozó anyag a MOL-ban például teljesen hiányzik. Az Orczyak iratai találhatóak a MOL-ban, a BFL-ben, a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában, (Továbbiakban: MPRKL), valamint Nagybányán. H. Kakucska 2003. 7-8. Aradon fellelhetők Orczy László egykori könyvtárának darabjai. Granasztói 2006: 265.

³⁷ A várossal való levelezésről pontos hivatkozásokat lásd: Magyar 2008: o. n. [74-76.] A bátyjával: MOL P 519. 13. cs. BOy No. 122-127., U. o. 14. cs. BOy No. 132.

kerttervező mester, vagy az ideiglenesen Magyarországon tartózkodó Johann Tobold művei.³⁸ Ezek célja, hogy a kertről az olvasó egy teljes képet kapjon, amelynek érdekében a szerző a befogadás, tehát a kertben való séta során tapasztaltakat írja le. A kertet Vályi András helységnévtára és a 18-19. század fordulóján élt értelmiségi csoport tagjai is emlegetik Orczy László kertjét – köztük kiemelkedő Bernakovits József dicsérő verse.³⁹ Az írásos források mellett a kert eredeti karakterének rekonstruálása szempontjából különösen értékesek a fennmaradt térképek, tervrajzok.⁴⁰ A korai történetre vonatkozóan legfontosabb a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában őrzött három tervezet, valamint Lipszky János 1810-ben készített térképe.⁴¹ A képi forrásokhoz tartozik Joseph Fischer Kazinczy⁴² által emlegetett, a kertről készült festményei. Ezek sajnos elvesztek, de egy korabeli rézmetszet a kert egy másik részletéről – Gottfried Prixner műve – ma is megtekinthető.⁴³

Az Orczy-kert korai jellegéről és történetéről rendelkezésünkre álló források használata kapcsán is szem előtt kell tartanunk azok korlátait. A kertleírások közül Petrié 1797-ben készült, még a kert építésének végleges befejezése előtt. Maga Petri is megemlíti, hogy úgy írta meg jellemzését, mintha a kert építése már befejeződött volna.⁴⁴ Johann Tobold idegen utazóként 1803-ban kiadott leírását hitelesebb forrásként kezelhetjük. Az írásos emlékek kapcsán azonban általában meg kell jegyeznünk, hogy azok tartalma a kert kinézetére és az e mögött rejlő eszmékre vonatkozóan nagyban függött a szerző műveltségétől, képzettségétől és az ízlés szubjektív illetve társadalmi tényezőitől.⁴⁵ Az objektív – létrehozandó vagy már kialakított – valóságot ábrázoló tervrajzok, térképek

³⁸ Petri leírása a lipcsei Wilhelm Gottlieb Becker által kiadott *Taschenbuch für Gartenfreunde* c. lapban jelent meg. Magyarul közli Rapaics 1936: 181-186. Tobold leírását lásd 1803: 141-156. Későbbiek Franz Schams (*Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pest in Ungarn*, 1821), illetve Szepesházy Károly – J. C. Thiele (*Merkwürdigkeiten des Königreichs Ungarn*, 1825) leírásai.

³⁹ Vályi 1799: 76-77.; Bernakovits 1799. Például Fáy András köréhez tartozó írók, valamint maga József nádor is gyakran látogatták a kertet. Romhányi 1930: 121. Később Vay Sándor ír az itt zajló élénk társasági, kulturális életről. Romhányi 1930: 121.

⁴⁰ Fatsar Kristóf szerint a (barokk) kertek „teljes megértéséhez” a képi források vihetnek közelebb. Fatsar 2008: 11., 14.

⁴¹ MPRKL Térképek V 27. 1783-ban megvásárolt (üres) telek helyszínrajzát; MPRKL Térképek V 29. „Müller A.” készítette. kert délkeleti részének 1789-es tervét; MPRKL Térképek V 28. „F. S.” monogramú mester által egy 1790-es évek elején készült komplett tervezetet ábrázol. Közli Fatsar 2009: 39-41. Lipszky 1810. (Lásd: Mellékletek, 1. kép.)

⁴² Kaziczky 1812a: 284.

⁴³ Johann Tobold könyvecskéjének első lapján [o. n.] (1803). (Lásd: Mellékletek, 2. kép.) Lásd még Alt Rudolf rézmetszetét (1845). Ír róla Csorna 1962: 221.

⁴⁴ Rapaics 1936: 186.

⁴⁵ A 18. század teremtette meg a „jó ízlés” követelményét. Társadalmi normaként jelent meg, hogy mi a szép, milyen művészi szabályokat kell elsajátítania a kifinomult, („pallérozott”, „csiszolt”) jó ízlésű embernek. Lásd például Brewer 1997: xvi, xviii-xix.; Bodrogi 2012: 73-78.

hiányossága pedig az, hogy azok jelmagyarázat, színkulcs és szintvonalak nélkül, illetve kis méretarányban készültek, így nehéz beazonosítani a más forrásokból ismert részleteket.⁴⁶

Az egyrésről Kazinczy esztétikai elveire, másrésről az Orczy-kertre vonatkozó források és szakirodalom vázlatos áttekintése után most térképezzük fel azokat a pontokat, ahol a kettő – Kazinczy és a kert – találkozott.

Kazinczy az Orczy-kertben

Az első nyom egy 1794-es levél, amelyet Aszalay János írt Kazinczynak tájékoztatásképpen arról, hogy „*a' jövő héten esendő vásár' alkalmatosságával Fried Úr által*” vett „*ferschlágban*” (nagy ládában) milyen „*kerti dolgok lesznek zárva.*” Nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy Kazinczy mikor kezdett el érdeklődni az angolkertek iránt,⁴⁷ de ekkor már bizonyosan hódolt „*győzhetetlen passziójának*”,⁴⁸ sőt, már neki is fogott édesanyjától örökölt birtoka angol stílusú átalakításának.⁴⁹ Ehhez kellett a különböző magok, „*leszúrni való galyak*”, amelyeket Aszalay precízen számba vett. A lista után különböző apró események leírása következik, amelyek közül az egyik: „*A' Báró Orczy László kertjébe kétszer voltam már ki, de ki kell mennem vagy hatszor, ha esmerni akarom azt. A' Plánumot megigérte a' Kertész, de minthogy kezénél nincs, most azt nem küldhetem. Azon leszek, hogy a' vásárcor azt is megküldjem*”.⁵⁰ Nem ismerjük a levél előzményeit, tehát csak valószínűsíthető, hogy maga Kazinczy érdeklődött a kert iránt, és a levélíró az ő kérésére látogatta meg azt, illetve akarta megszerezni annak tervrajzát. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy Kazinczy már az építésének kezdeteitől tudott a kertről, sőt Aszalay levele alapján gondolhatta, hogy egy jelentős alkotás lesz.

A levél keletkezése után viszont alig több mint egy hónappal elfogták a jakobinus összeesküvésben való részvétel miatt, így jó ideig nem nyílt arra lehetősége, hogy ő maga is meglátogassa Orczy László kertjét.⁵¹ Fogsága alatt azonban fontos tapasztalatokkal gyarapodott: miközben fogvatartói egyik helyről a másikra hordozták, lehetősége nyílt szemügyre venni az Ausztriában megépített – főként még nem érett tájképi, csupán átmeneti stílusú – kerteket.⁵² A közvetlen kertélmények megszerzésére kifejezetten törekedett is, hiszen

⁴⁶ Ilyen összevetést kísérel meg Csepeli-Knorr Luca a hotkóczi kert példáján, ahol azonban sokkal több forrás áll rendelkezésre. Módszertanáról és eredményeiről lásd Csepeli-Knorr 2007: 19-22.

⁴⁷ A problémáról és lehetséges válaszokról lásd Granasztói 2010: 193-195.

⁴⁸ KazLev III. 78. (608. levél).

⁴⁹ Szikra 2009: 135.

⁵⁰ KazLev II. 389. (456. levél)

⁵¹ A fogság 2387 napja „természetes határként”, „cezúraként” is tekinthető az önéletrajz-írások szempontjából. Tóth 2013: 980.

⁵² Például az ácsi, oroszvári és neuhausi kerteket. Csatkai 1983: 22.; Granasztói 2010: 198., 203.

művészeti elve szerint „*az aesthesist inkább a' nagy példányokból kell meríteni, mint didacticus könyvekből*”.⁵³

Az Orczy-kertet szabadulása után két évvel, 1803-ban látogatta meg először. Ahogyan a legtöbb eseményt életében, ezt is több szövegváltozatban megörökítette – elsőként az 1812 tavaszán keletkezett naplójában. A visszaemlékezés mintegy kilenc évvel korábbra vonatkozik tehát, amikor május elején Újszállásról Szolnokra, majd onnan Üllőre utazott. Így érte el Pestet május 8-án „*korán reggel*”. A fent már idézett leírásba, amelyben nemtetszését fejezi ki, még közbeszúrja: „*Bernhard Petri rajzolta 's építette*”, majd így indokolja álláspontját: „*Bokrai sok helytt magasra növő fákból vannak ültetve, 's így a' ki köztök sétál, nem zöld árnyat lát hanem holt ágakat*”. Erre később visszatérünk, most csak annyit jegyzünk meg, hogy a látogató valószínűleg nem töltött sok időt a kertben, hiszen a szöveget tovább olvasva ezt tudhatjuk meg Kazinczy napjáról és aktuális állapotáról: „*Az Influenzában olly rosszul valék, hogy egész nap kelle fekiüdnöm. Már égtek az úczalámpák, midőn felköltem 's megmáasztam az 1795 olta nem látott Budai hegyet. Végigkocsiztam a Vár Úczájit [...], Pestnek is néhány úczájin*”.⁵⁴ Az utazó betegségének komolysága tehát kérdéses, bár azt bizonyítaná ez egész napi ágyban tartózkodás – a késő esti városi kocsikázás, valamint a megelőző és ezt követő napok utazásai, látogatásai inkább cáfolják azt. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Kazinczy elfogatása óta ekkor járt először Budán és Pesten, tehát indokoltnak tűnik, hogy mielőbb meg akarta tekinteni a várost.⁵⁵

Kazinczy néhány nappal később, május 13-án újra felkereste „*Orczy László Excellentiát*.” Ezúttal az esemény látogatás-jellegét is kidomborítja: „*Ott lelem Kecskést az Obristlieutenantot*.”⁵⁶ *Kecskés olly barátsággal fogad mintha ő volt volna a' ház' gazdája. Orczy a' maga szép lelke szerént.*” Kazinczy nem állt közeli barátságban Orczy Lászlóval, de valószínűsíthetjük, hogy jó véleménnyel volt róla.⁵⁷ Kazinczy ezek után egyből arra tér, ami őt a leginkább megragadta: „*Kabinetmahler Fischer Orczynak két gyönyörű paysaget feste; mind a' kettő az Orczy kertből vette a' maga tárgyát; az egyik ennek scenája, a' másik a' kilátás onnan a' meleg párában álló Pestre 's Budai várra.*” Kazinczy dicsérete nagy

⁵³ Csokonai Mihálynak 1803 márciusában írt leveléből. KazLev III. 33. (578. levél) Máshol: „*arra, hogy a [kertelméleti] könyvek lelkét megkapjuk, a' természettől kell felavatva lennünk.*” Kazinczy 1806: 110. Lásd még Csatkai 1983: 24.; Granasztói 2010: 198. Nemcsak a kertek, hanem egyéb művészeti alkotások kapcsán is ezt vallotta. „*A Belvederebe kétszer háromszor minden vezető nélkül léptem fel [...]*”. Kazinczy 1829a: 601.

⁵⁴ Kazinczy 1812a: 282.

⁵⁵ Váczy 2012: 362.

⁵⁶ Katonai rangfokozat, főhadnagy.

⁵⁷ Orczy László halálakor például kételkedik, hogy apja, Lőrinc erkölceinek a rokonok közül lesz-e több követője. KazLev IV. 568. (1105. levél) Szimpátiájának alapja lehetett, hogy László apját, a költő Orczy Lőrincet különösen tisztelte mint példaképét és segítőjét. V.ö. Váczy 2012: 75.; KazLev XV. 184. (3428. levél).

jelentőségű; nem elsősorban azért, mert Orczy másik művészeti kezdeményezésével szemben néhány nappal korábban még éles kritikát fogalmazott meg, hanem azért, mert a hazai műgyűjtőket általában nagyon rossz színben festi le. Az „ízlet és előismeretek nélküli” főúri vásárlásokat a Hazai és Külföldi Tudósítások hasábjain kritizálta meg – cikkében egyedüli jó példaként Orczy László két szerzeményét említi.⁵⁸ Az elismerés tehát nemcsak a festőnek, hanem a tulajdonosnak is szól. Mintegy Orczy László jó ízlését, az új ideák iránti fogékonyságát bizonyítandó, Kazinczy így folytatja: „O. kérdé, ha láttam e a' Beck' Téglási Anglus ízletű lakát. Azt érdeme szerént magasztaltam, és úgy festettem, hogy O[rczy] soha még róla bővebb és igazabb ideát nem kapott, a' mint mondá”.⁵⁹

Az Orczy-kertet azonban – bármennyire is nem felelt meg ízlésének – számon tartotta. Mikor két évvel később, 1814-ben átdolgozta *Bácsmegyeinek gyötrelei* címmel az eredetileg 1789-ben lefordított Kayser-regényt (*Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei*), előbukkan az Orczy-kert: „'S íme most – mint változott-el most minden! Ha ezelőtt nap' keltekor lovat nyergelteték, 's általmentem Pestre, 's Endrédit felvertem, 's az Orczi' kertjébe vevénk magunkat 's olvasgattunk; s mikor osztán elütötte a nyolczat [...] - ah mint nyargalék Végig Pesten!’”⁶⁰ Az Orczy-kert tehát alkalmas volt (reggeli!) elmélkedésre, olvasásra, időtöltésre. Kazinczy az első fordításban – az eredeti regényhez hasonlóan – még általánosságban beszél kertekről,⁶¹ de később fontosnak tartja, hogy nevesítse a helyszínt. A konkretizálás azt sugallja, hogy Pesten akkoriban ez volt a legjelentősebb – vagy az egyetlen – ilyesfajta tevékenységre alkalmas kert. A funkcióbeli értékelés teljesen megfér a stílusbeli kritikával – ez a kettősség azonban mégis továbbgondolást igényel. Vajon az Orczy-kertre elsősorban magányos elmélkedésre szolgáló, esztétikai élvezeteket nyújtó angolkertként vagy társasági szórakozásra alkalmas közkertként tekintettek? Petri leírásában az érzelmek megélésének

⁵⁸ A *Festés, faragás nálunk* című munkájában így ír: „Nagy házaikban ami festések vannak, azok csak a luxus szüleménye s a brokantörök játéka. Ízlet és előismeretek nélkül vásároljuk, ami a szemnek tetszik s amit a csalfaság reánk tol. Ezek is ritka jelenségek. A legszebb két darab, amit láttam, b. Orczy Lászlónak palotájában függött. A kilátásról festett képet még jobban részletezi, mint naplójában: „a budai hegy s a paulinusok pesti kettős tornya szépen nyúlt fel az estvéli meleg gőzből a képen.” Kazinczy 1812b: 848. Lásd még Csatkai 1983. 37-38. Fischer tájázó művészetét kedvelte Kazinczy. Más példát lásd Rózsa 1981: 205. Figyelemreméltó, hogy cikke hónapra pontosan ugyanakkor született, mint önéletírása (1812. április) – a két szöveg közötti kapcsolat tehát nem Kazinczy nézetének tartósságát, megalapozottságát erősíti.

⁵⁹ Kazinczy 1812a: 284. Beck Pál (1761-1827) téglási földbirtokos, Kazinczy szabadkőműves társa. A művészetpártoló főurak dicsérete Kazinczytól nem szokatlan. Lásd például Kazinczy 1806: 112-113.; Galavics 2009: 148. Kazinczy Orczy Lászlót biztatta, hogy festesse meg magát, amit végül meg is tett. KazLev IX. 137. (2091. levél). Orczy László felvilágosult eszmék iránti fogékonyságára utal még KazLev II. 119. (342. levél). Kazinczy azt is feltételezi, hogy Orczy László verset is írt. KazLev IX. 390. (2200. levél).

⁶⁰ Kazinczy 1814. (Bácsmegyei Marosihoz. Buda, aug. 3.)

⁶¹ „Be minden el van most változva, édes Marosym! Mikor ennek-előtte nap' fel-költekor lovat nyergelttettem, 's által-mentem Pestre, 's Endrédyvel a' kertekre vettük magunkat, 's olvasgattunk [...]” Kazinczy 1789.

lehetőségeit hangsúlyozza,⁶² ami a kert használatára vonatkozóan magányos sétákat vetít előre, míg Bernakovits a „kellemes tétlenséget” dicséri,⁶³ az idegen utazó pedig a kerti pihenőhelyek mellett sorra veszi a társasági élet színhelyeit is.⁶⁴ Ugyanakkor mindhárom szerzőnél megjelenik a vizualitás, az esztétikum fontossága.⁶⁵ A források többsége tehát egységesen értékelte a kert kettős – magányos-esztétikai és társasági-szórakoztató – funkcióját, Kazinczy implicit különbségtétele így kivételesnek számít.

Kazinczy véleményére visszatérve képünk még jobban árnyalódik, ha az önéletrajz másfél évtizeddel későbbi újrafogalmazását vesszük szemügyre. Ezennel más színben tűnnek fel az élmények: *Az Orczy-kert már akkor állta, 's Niny azt vélem akará, a' mint leveleiben mondá, látni. Most tehát a' Niny' atyjával 's Úza Pál barátommal mentem ki oda.* Niny Orczy László uradalmi alkalmazottjának, Hirgeist Leopoldnak a lánya volt, mindemellett Kazinczy rajongott érte. Kézenfekvő volt tehát Niny kérésére meglátogatni az Orczy-kertet – a gond csak az, hogy erről nem esett szó az 1812. évi szövegben. A kert felkeresésének motivációja, a vendégség körülményei tehát bizonytalanná válnak⁶⁶ – elveszti súlyát a betegség, az önálló szándék, sőt a kritikus vélemény is. Ez utóbbi azonban megismétlődik: *„De mit gondola ennek rajzolásával Bernhard Petri, az az elhíresztelt Kertész-Architectus! mondám minden lépten, ...”* – viszont egyből meg is cáfolódik: *„... 's most szégyenlém a' kérdést. A' kert nagy stílusban épült, de azt akkor én még nem tudnám kilátni”.*⁶⁷ A szerző a látogatásához kapcsolódó érzésekre, a véleményére tehát csak visszaemlékezik – vagy lehetséges, hogy nem is 1803-as emlékét idézi fel, hanem 1812-es szövegét másolja?⁶⁸ Az aktuális jelenben, mintegy 27 évvel a látogatás után mindenesetre átértékeli a kertművészeti alkotást. Ennek az oka egyrészt lehet az, hogy ennyi idő alatt továbbépült a kert, és valóban megváltozott annak külső jellege,⁶⁹ másrészt pedig az, hogy – ahogy az más esetekben is előfordult – Kazinczy

⁶² Rapaics 1936.

⁶³ Bernakovits 1799.

⁶⁴ Tobold 1803: 143-144.

⁶⁵ Míg azonban Petrinél a kerten belül az „ízlésesen elrendezett” növényzet több helyen biztosítja a kellemes látványokat, Toboldnál egyedül a kerti magaslatról Budára és Pestre néző kilátás nagyszerűsége okozza a „mindent felülmúló” esztétikai élvezetet. Rapaics 1936: 18x., 18x.; Tobold 1803: 149-154.

⁶⁶ V. ö. Orbán 2009: 206-207.

⁶⁷ Kazinczy 1829b: 705.

⁶⁸ „Kazinczy írásos emlékeire támaszkodva, önmagát idézve írta önéletrajzeit.” Orbán 2009: 247.

⁶⁹ Orczy László 1807. évi halála után a kertet unokaöccsei örökölték, és újabb épületeket emeltettek, amelyek közül a leghíresebb az 1820-as években elkészült nagy üvegház. A kert 1810-es évektől kezdődő történetéről lásd Romhányi 1930: 122.; Rapaics 1940: 178.; Gombos 1974: 81-82.; Magyar 2008: o. n. [76-77.] Kazinczy kertekkel kapcsolatos nézeteinek eklektikusságára az is magyarázatot adhat, hogy az organikus kertművészeti alkotások sohasem mutatták ugyanazt az arcukat.

módosította korábbi véleményét, tehát az ő ízlése változott.⁷⁰ Az indoklás („*azt akkor én még nem tudnám kilátni*”) azt sugallja, hogy ez utóbbiról van szó.

A visszaemlékezés immár tematikusan, Orczy Lászlónál maradva folytatódik: „*Ez a’ kert engem egy más nagy öröömre emlékeztet. – Fellépven Orczy Lászlónál, az ebédlőjében két gyönyörű tájdarabot láttam függeni. Pest és Buda ezen kertből tekintve, a’ Duna’ nyári meleg párázásában.*” A festményről alkotott nézetei (emlékei) tehát nem módosultak, csak az elismerést fokozandó – talán azért, mert most már túl messzi az 1812-es dicsérő cikk-részlet?⁷¹ – tesz hozzá egy mondatot: *Sokáig nem tudtam kimozdúlni helyemből, úgy hogy Fő-Ispánom* [ti. Orczy László abaúji főispán] *a’ két kép előtt találta. – A’ képet Bécsi Prof. Fischer festette, ki a’ Báró Mednyánszky Aloyz’ munkájához is – Festői Utazás a’ Vág vizén – a’ színekkal nyomtatott darabokat*”.⁷²

Anélkül, hogy az „emlékezés-felejtés, feltárás-elrejtés játékaival” kapcsolatos elméleti fejtegetésekbe kezdenénk,⁷³ láthatjuk, hogy mennyire bizonytalanok Kazinczy gondolatai az Orczy-kertről. Valójában azt sem tudhatjuk, hogy hányszor járt a kertben. Terjedelmes műveiben explicite csupán az 1803-as látogatást részletezi,⁷⁴ a regény-átdolgozásból és a későbbi önéletírásokból azonban kitűnik, hogy később is felkereste a kertet.⁷⁵ Vajon miért nem emlékezik ezekről?⁷⁶ Mi állt véleményének háttérében és – általánosabban – mi jellemezte nézeteinek rendszerét?

Kazinczy elvei és az Orczy-kert jellege

Kazinczy kertművészeti elveit a hotkóci kert leírásához kapcsolva 1806-ban részletesen összefoglalta a Hazai Tudósítások hasábjain. A lapalapítónak, Kulcsár Istvánnak írott levelében így indokolja szándékát: „*Nem sokára le fogom irni a’ helyet [Hotkócot] minden szépségeivel ’s megtoldom az Anglus kertek’ theoriájával, melly annál szükségesebb, mert most mindent megszállott a’ gonosz lélek Anglus kertet ültetni, ’s egyik nagyobb bolondságot csinál mint a’ másik*”.⁷⁷ Cikkét tehát elsősorban a kertépítető főuraknak szánta,

⁷⁰ Például a tatai kert kapcsán. A konkrét példákat lásd később, 109. lábjegyzet. V. ö. még Orbán 2009: 241.

⁷¹ Lásd fent, 58. lábjegyzet.

⁷² Kazinczy 1829b: 705.

⁷³ V. ö. Orbán 2009: 246.

⁷⁴ Levelezésében többször is említi Orczy Lászlóval kapcsolatos élményeit, de a kertet egyszer sem. Lásd például KazLev II. 86. (320. levél); U. o. 119-120. (342. levél).

⁷⁵ V. ö. Kazinczy 1830: 376.

⁷⁶ Ennek oka lehet, hogy különösen az 1800-as évek legelején tartotta fontosnak az angolkertek ügyét – később már nem volt erre ideje. További szöveghelyek átnézésével állításunk módosulhat.

⁷⁷ KazLev III. 314-315. (994. levél) Lásd még KazLev IV. 318. (996. levél) – Cserey Farkasnak. „*Theoriáját adom az Anglus kerteknek ’s tanácsot hogy mit kell tenni annak a’ ki Anglus kertre vágy.*” Lehetséges, hogy

mintegy tanácsként. A műfajilag és tónusát tekintve is újdonságnak számító írás⁷⁸ számozott szempontjai azonban nem kategorikusak – egy-egy kertművészeti elv több pontban is fellelhető. Ráadásul más szövegeiben – leveleiben, naplóiban – egyéb elképzelések is körvonalazódnak, amelyeket nem foglalt bele az „*Anglus kertek’ theorájába*”. Így elemzésemben tágabb kontextusba helyezve mutatom be az író kertművészeti ízlését és állítom emellé az Orczy-kertről szóló adatokat.

A természetesség elve kertművészeti szempontból a legfontosabb, és Kazinczynál is számos helyen előbukkan – igaz, nem túlhangsúlyozva. Hotkóc leírásának elején „*az ánglus, igazábban természetes kertek*” kategóriákat szinonimaként használja.⁷⁹ A „theoria” első pontjában arra a kérdésre keresi a választ, hogy „*vissza tértünk e a természethez*”, és figyelmeztet, hogy „*a’ mostani görbe-útú, bábszerekkel felcifrázott kertjeink éppen úgy ellenkeznek az ízléssel és ésszel mint azok a’ régiek*”.⁸⁰ A hatodik pontban is azt tűzi ki célul, hogy a kertben sétáló „*idegen ne kertben, hanem szép természetben vélje magát*”.⁸¹ Levelezésében a kertészkedés tevékenységét azért nevezi nemesnek, mert az „*közelebb juttat a természethez*”,⁸² valamint az erdélyi Galdtő és Dédács kertjei kapcsán is kiemeli a természetesség fontosságát.⁸³

Az Orczy-kert 1789-es tervrajza még jóval korábbi kertépítészeti elvek alapján, irreguláris, átmeneti stílusban készült⁸⁴ – feltételezhetjük, hogy Kazinczy a hasonló, túlzottan kanyargó utak építését ítélte ízléstelennek. A későbbi terven és térképeken azonban látszik, hogy mindez nem valósult meg, sokkal inkább – az Angliában is tanulmányokat folytató kertépítész leírásával összhangban – egy érettebb, tisztább természetes stílus. Bernhard Petri gyakran hangsúlyozza, hogy egy-egy részlet „*elrendezése [...] a természet és jóízlés szabályai szerint készült*”, vagy „*nagyon természetes hatást kelt*”.⁸⁵ A megépült kertet látogató utazó, Tobold beszámolója alapján szintén „*úgy tűnik, mintha maga a természet*

azért vált a szakember nélküli kertépítés divattá, mert az olcsóbban fenntartható, szabálytalan angolkertek megtervezéséhez nem kellett akkora mérnöki precizitás? V. ö. Fatsar 2008: 9., 21.

⁷⁸ Ez volt ugyanis az első magyarul, egy magyar kertről, személyes hangvétellel írt jellemzés. Galavics 2009: 145.

⁷⁹ Kazinczy 1806: 109. A későbbi szakirodalom sem egységes, mind a mai napig él az „angolkert” és a „természetes [stílusban épült] kert” meghatározás.

⁸⁰ Kazinczy 1806: 116.

⁸¹ Kazinczy 1806: 118. Az idegen látogatása a kertben és az, hogy a természetnek higgye az ember-alkotta művet, a *Spectator* című angol magazin egyik mondatával cseng össze. „[...] if a Foreigner who had seen nothing of our Country should be conveyed into my Garden at his first landing, he would look upon it as a natural Wilderness, and one of the uncultivated Parts of our Country.” *The Spectator*. Vol. VII. 17-18. (No. 477.)

⁸² KazLev IX. 106. (2278. levél).

⁸³ Erdélyi Levelek: 157-158. (22. levél).

⁸⁴ Fatsar 2009: 41. Az irreguláris stílusú kertek alapvetően geometrikus szerkesztésűek voltak, de már alkalmazták a kígyózó vonalakat. Fatsar 2008: 62.

⁸⁵ Rapaics 1936: 184.

építené”⁸⁶ a patakpartot, és a tökéletes, merev formák helyett egy „természetes tavat” láthatunk.⁸⁷ Az 1810-es térképet megvizsgálva azonban kitűnik egy geometrikus rész is, amely Tobold leírásában ugyancsak megjelenik, „szabályos parterként” (regelmässige Partie)⁸⁸ – ez valószínűleg konyha- és virágkert volt. Bernakovits pedig szőlőskertet említ.⁸⁹ Az angolkert eszmei tartalmával nem ellenkezett, hogy az esztétikailag szép és a gazdaságilag hasznos részek közel legyenek egymáshoz, vagy akár megfeleljenek egymásnak.⁹⁰ Bár ezt Kazinczynál elméleti szinten nem találjuk meg, a gyakorlatban – saját kertje esetében – ő is összeegyeztethetőnek tartotta az ízléssel és a hasznosíthatót: „a kis ligetből [...] irtatni kezdettem, hogy két dombon nekem holdföldjeim, rétek, szőlők, gyümölcsös, veteményes és méhes kertjeim angol ízlésben lehessenek”.⁹¹

A természetességet segíti, ha a kert igazodik a helyi sajátosságokhoz: „Mi lehet szebb mint a’ Duna ligetei, ’s a’ szép tölgy és nyár ’s topolya fák a’ Tisza szélein”?⁹² Az Orczy-kert növényzetére nézve biztos, hogy nem csak a helyben természetesen előforduló növények voltak fellelhetők.⁹³ Kazinczy azonban elméletével szemben a gyakorlatban nem ítélhette el az egzotikus fák ültetését, hiszen – ahogy például Cserey Farkassal való levelezése mutatja – maga is nagy rajongója volt a botanikának.⁹⁴ Sokkal fontosabb inkább, hogy a kertész „kiesse, hogy a’ hely minémű character elfogadására legalkalmasabb”, hiszen „nevetségesek a’ hányt hegyek ott a’ hol a hely tér; a’ tók, patakok, a’ hol a vizet rekeszekbe kell szedni; a’ kőszikla falak, a’ hol a követ mérföldekről hozzák”.⁹⁵ Az Orczy-kert a terület sík fekvését nagyságára nézve jól kihasználta, és bár a helyén levő üres telek helyszínrajzán nem látszik tó és patak, nem mondhatjuk, hogy a gyakran árvíz sújtotta Pest közelében – a még szabályozatlan Dunától mintegy két kilométerre – „rekeszekbe kellett volna szedni” a

⁸⁶ Tobold 1803: 145.

⁸⁷ Tobold 1803: 146.

⁸⁸ Tobold 1803: 143-144. A két kertleírás közti különbség oka az is lehet, hogy míg az utazó az egész bejárható területet jellemzi, Petri csak a saját maga által tervezett kertet írja le, ezt „természetes kertnek” (Naturgarten) nevezve.

⁸⁹ Bernakovits 1799. Egyébként Tobold (1803: 143-144.) és Petri (Rapaics 1936: 181.) is említi a szőlőhegyet.

⁹⁰ Az ilyen kerteket „díszfarmsnak” is nevezték. Buttlar 1999: 58. Ekkor vált ketté a „fine/elegant arts” és a „practical/mechanical arts” kategóriája. Brewer 1997: 87. Már a korai angol gondolkodók is megfogalmazták: Spectator Vol. VI. 99. (No. 414.). A kettő összeegyeztethetlenségéről lásd Thomas 1983: 285-286.

⁹¹ Sophie: 241.

⁹² Kazinczy 1806: 118.

⁹³ Rapaics 1936: 183.

⁹⁴ KazLev III. 467-468. (835. levél); Erdélyi Levelek: 36., 37. (1. levél) Máshol: „Beck Pál [...] egy kibeszélhetetlenül kies Angl. kertet ’s Anglus ízlésű házat építe. Zsebeimet tele raktam a’ sok exoticus fa magvaival.” KazLev V. 197. (1182. levél) Lásd még KazLev III. 412. (804. levél); KazLev IV. 312. (992. levél).

⁹⁵ Kazinczy 1806: 117. Nemcsak a természetes, hanem a mesterséges elemeknek is illeniük kell a helyi sajátosságokhoz: a szepességi „német nép lakta” vidéknek például kitűnően mutatnak a „német rendű [gótikus] czifrázatok” U. o. 112. (Bár meg kell jegyeznünk, hogy Hotkóc tót falu volt a korszakban. Fényes 1851: 121. A nemzetek és művészeti stílusok kapcsolatának korabeli gondolköréről lásd Galavics 2009: 149-150.

vizet. Bizonyára az 1803-as rézmetszeten látható barlang köveit sem „mérőföldről” hozhatták, bár a pesti síkságon ez valóban tűnhetett idegen elemként. A térképen és a tervrajzon is jól látható, valamint a leírásokban olvasható, hogy a kert lényeges részét képezte a „terjedelmes rét”.⁹⁶ Ez kifejezetten összhangban van Kazinczy más véleményével, hiszen a tóalmási kert értékelésekor különösen szerencsésnek tartja, hogy „*a rét rét maradt*”.⁹⁷

Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az Orczy-kert területének domborzati jellegét átalakították, és a kilátást szolgáló magaslat mesterséges eredetű. Maga a kilátás – Budára és Pestre – azonban a fekvés, a helyi viszonyok megfelelő kihasználására vall. Sőt, Tobold szerint „*a természetéből fakadóan ez adja a kert legértékesebb, mindent felülmúló szépségét*”.⁹⁸ Ilyen értelemben tehát teljesül a Kazinczy által hangoztatott elv, miszerint „*mint mindenben úgy itt [a kertművészet esetében] is a cél szabja meg a dolog becsét*”.⁹⁹

Bár nem elvszerűen, de Kazinczynál is felbukkan a tájképi kertek egyik alapvető követelménye, kilátás, pontosabban a kert-környezet esztétikai értékének fontossága. Neuhaus környékét, a Magas-Tátrát, illetve az erdélyi vidéket kellően méltatja írásaiban.¹⁰⁰ A hotkóci kerti sétái során az is célja, „*hogy az egész fekvést ismerjem, nem csak a' kertet [...]*”.¹⁰¹ Egy pillanatra megijed, hogy „*a szem elnézvé a kerítés fogain megcsalódhatik 's azt hiheti, hogy a' márványfalak bé vannak kerítve a' kertbe. De ez nem teszen kárt a' hely hatásának mert a' gróf bölcsen elrejtette e két ide nem illő kilátást a' fenyők derekai 's csüggő lombjai (Laub) által*”.¹⁰² Az „odaillő” kilátás tehát lényeges elem. Ha a tatai kertet az „ültetett partiák” kijavítása után „*úgy mint van felkaphatnám – írja –, 's Gróf Lodróninak Salzburg mellett lévő kertje helyébe tehetném (mellyet három oldalról romantisch kősziklás Tyrólysi formájú hegyek vesznek körül, egy-oldalról a Bavariai szép sík nyílik meg előtte, honnan az arany szín egen lemenő nap elenyészését lehet látni), azt mondhatnám, hogy ez a' legszebb angl. kert, a' mit valaha láttam*”.¹⁰³ Ezekből a leírásokból kitűnik, hogy Kazinczy személyesen a helyvidéki környezetet kedvelte – a síkon fekvő Orczy-kert ennek kétségkívül nem felelt meg.

⁹⁶ Rapaics 1936: 183.

⁹⁷ Kazinczy 1812a: 306.

⁹⁸ Tobold 1803: 149. Lásd még Rapaics 1936: 183.

⁹⁹ Kazinczy 1806: 118.

¹⁰⁰ Neuhausról Kazinczy 1828: 119. Kazinczy 1806: 110-111.; Erdélyi Levelek: 77. (9. levél); 101. (13. levél)

¹⁰¹ KazLev IV. 312. (992. levél). Hotkócz eddig is híres kert volt, „*tündéri (romantisch) fektére nézve*.” Kazinczy 1806: 109.

¹⁰² Kazinczy 1806: 115.

¹⁰³ KazLev III. 62. (598. levél, Kozma Gergelynek, 1803.) A neuhausi kertben Kazinczy szabadkőműves hieroglifákat látott meg. Kazinczy 1828: 119. V. ö. Kazinczy 1829a: 657. A szabadkőművesség és az angolkertek kapcsolatáról lásd Buttlar 1999: 21.; Granasztói 2010: 199-200.

Ez a sík terület azonban minden bizonnyal elősegítette, hogy a kert „*látszólagos kiterjedés tekintetében nagyon sokat nyerhessen*”.¹⁰⁴ Kazinczy bármennyire is „*hibás állatásnak*” mondja a nagy méretek követelményét,¹⁰⁵ „*az igazi szépség karaktere*” szerint is a „*nyugodalmas nagyság*”,¹⁰⁶ ami így megvalósulhatott az Orczy-kertben. A nagyság, nagyszerűség¹⁰⁷ hangsúlyosságát tükrözi, hogy Kazinczy gyakran nevezi a véleménye szerint jól sikerült angolkerteket „*nagy stílusban épülteknek*”.¹⁰⁸ Mikor 1829-ben átértékeli az Orczy-kertet, akkor ezt is így méltatja. A Kazinczy által elképzelt ideális kerthez tehát hozzátartoznak a nagyobb méretek: „*Kár, hogy az ültetett Partiákban nincs sehol tér hely a' hol a' szem gyönyörködve megnyughasson*” – írja a tатаi kertről.¹⁰⁹ Hotkócot pedig megdicséri e tekintetben: a szemlélő a „*mezei nyugalom helyén ismét nem kénytelen őket [joniai oszlopokat] látni*”.¹¹⁰

A nagyság követelménye tehát a „*kevéssel jut el a maga céljához, néki nem kell pipere*”.¹¹¹ A hotkóci kert kapcsán is megjegyzi: „*a' sok igen szép de tömörsége miatt szenvedhetetlen partiák, gondolatok, Momentumok egészen elfoglalták*”.¹¹² Ha Bernhard Petri szentimentális leírását vizsgáljuk az Orczy-kertről, elbizonytalanodunk a „*piperék*” megfelelő mértéke tekintetében. Az 1797-es jellemzést összevetve Tobold 1803-as leírásával azonban hamar kiderül, hogy számos, Petri által tervezett építmény – az emlékkő, az obeliszk, az antikizáló templom és a kastély – nem épült meg végül.¹¹³ Ráadásul Kazinczyt sem minden esetben zavarják a piperék, azokat szükségesnek találja. A hotkóci kert kapcsán írja: „*El lehet képzelni, hogy ez a sűrűség rakva van ülőkkel, kávézó ernyőkkel, hintalókkal, gyűrűlőkkel, kalitkatornyokkal s más találmányaival a hivalkodásnak, melyek sok vendégű kertekben megkívántatnak*”.¹¹⁴ A praktikus szempontok és az esztétikai ízlés tehát ebben az esetben Kazinczy számára egymástól elválasztható tényezőként jelenik meg – ezt már az Orczy-kert

¹⁰⁴ Rapaics 1836: 182.

¹⁰⁵ Kazinczy 1806: 118.

¹⁰⁶ Kazinczy 1806: 117. Ez az egyetlen ismert szó szerint Winckelmanntól átvett idézet, bár Kazinczy nem említi a szerző nevét. Tóth 2013: 981.

¹⁰⁷ Az angol „greatness”. Spectator Vol. VI. 88-39. (No. 412.)

¹⁰⁸ Például Kazinczy 1806: 117.

¹⁰⁹ KazLev III. 67. (601. levél). Lásd még u. o. 62. (598. levél). Később – az Orczy-kerthez hasonlóan – a tатаi kertről alkotott véleményét is módosította: „*Akkor nehezteléssel láttam [...]. Most panasznak nincs helye. Gyönyörű paradicsom minden tekintetben.*” Kazinczy 1831: 71.

¹¹⁰ Kazinczy 1806: 112.

¹¹¹ Kazinczy 1806: 117.

¹¹² KazLev IV. 317. (996. levél)

¹¹³ Tobold 1803. Igaz, az utazó olyan építményeket is említ, amelyeket Petri nem – pihenőházikókat, hatyúházat, a kertész lakát, üvegházat. Ezek azonban sokkal inkább gyakorlatias mint díszítő célokat szolgáltak. V. ö. fent, 63. lábjegyzet. A Petri által tervezett építmények közül az emlékkő végül 1804-ben megépült. Magyar 2008: o. n. [75.]

¹¹⁴ Kazinczy 1806: 113. A marosnémeti kertről is kritika nélkül írja, hogy az „*új kertészség játékaival tömve*” van. Erdélyi Levelek: 103. (14. levél)

említéseivel kapcsolatban is megfigyelhettük. Ráadásul ebben a korban még kizárólag az ízlés tekintetében sem volt letisztult a historizáló, gótikus elemekhez való viszony.¹¹⁵ Más helyen Kazinczy sem csak eltűri, hanem meg is dicséri a „gótikus tziifraságokat” a hotkóczi majorsági épület homlokzatán.¹¹⁶

A felesleges „bábszerek” jelenléte mögött a kor szentimentális eszméi álltak. Petri leírásában feltűnően sok az ilyen elem: a kertépítész szinte a kert minden egyes része kapcsán megemlíti, hogy milyen kedélyállapothoz illik. Például „*amint az ember kilép [a magaslatra helyezett épületből], nyomban átadhatja magát kedélye hangulatának, akár, hogy mosolygó és vidám tájakon foglalkoztassa szeme élénkségét, akár, hogy magányos, sötét részletekben gondolataiba és érzelmeibe merülhessen, vagy hogy, miután ezek irányítására bízta magát, újból azokon a derűseken szórakozhasson*”.¹¹⁷ Kazinczy tudott Petri leírásáról,¹¹⁸ és lehetséges, hogy ismerte is azt. Vajon előzetesen befolyásolta-e az Orczy-kertről alkotott véleményét a „Kertész-Architectus” kertjellemezése? A Kazinczyval ugyanazon évben ott járt utazó, Tobold hasonlóan részletes leírásában ugyanis alig kapcsol hangulati elemeket a világosabb és a sötétebb kertrészekhez.¹¹⁹ Ugyanakkor – annak ellenére, hogy Kazinczy a kertek esetében ellenezte az öncélú meglepetéseket, kanyarokat, „*elmés bolondságokat*”,¹²⁰ – elvértve tőle is olvashatunk szentimentális mondatokat: „*A bánat szebb menedéket sehol nem lelhet, mint itt, a fenyők csendes susogásában 's éjjelében*”.¹²¹ Amikor pedig egy hasonlatként használja az „Anglus kert” jellemzőit, így ír: „*A' humor, a' csintalanság, a' víg, a' szomorú, a' didacticus partiák szépen váltják fel benne egymást*”.¹²²

A „theoria” utolsó pontjában pedig azt hangsúlyozza Kazinczy, hogy nem kell „*az anglus kertnek temérdek hely*”, sokkal fontosabb a „*bölcs kalkulus*”.¹²³ A kertészi számítás, tudatosság Petri leírása alapján érzékelhető az Orczy-kertben: „*A kertet már telepítésekor úgy rendezték, el, hogy innen különböző utakon is átsétálhassunk ugyanazon részleteken a nélkül, hogy észrevennénk, hogy a kertnek ezen vagy azon a részletén már egyszer átsétáltunk*.” Az

¹¹⁵ Galavics 2009: 142-143.; 158-159.

¹¹⁶ Kazinczy 1806: 112.

¹¹⁷ Rapaics 1936: 182. Bernakovits versének utolsó előtti gondolata („*édes itt meghalni...*”) is a szentimentális eszmekörhöz tartozik.

¹¹⁸ V. ö. MTA Kézirattára. Pandekta 2. kötet K633/II. 503a.

¹¹⁹ Például Tobold 1803: 146. A szentimentális eszmék követése függhetett az előzetes olvasmányoktól, tanulmányoktól is.

¹²⁰ Kazinczy 1806: 117.

¹²¹ Kazinczy 1806: 115. Máshol: „*Még jelen voltak a' Splényiek, 's én lementem a' kertbe 's elholt lélekkel eltompúlva, érzés és gondolat nélkül fel 's alá bujkáltam a' fák közt*.” KazLev IV. 307. (989. levél) Meglehetősen szentimentális tájleírásra példát lásd Kazinczy 1806: 111. Kazinczy stílusára nagy hatással voltak egyes szentimentális szerzők, mint például Salomon Gessner. Hermann 2010.

¹²² KazLev XIV. 210. (3219. levél)

¹²³ Kazinczy 1806: 116., 117., 118. Mindezzel saját tevékenységét is igazolja: Széphalmi kertje nem volt nagy.

Orczy-kert más részei kapcsán pedig megemlíti, hogy „*a művészet révén*”, illetve „*a művészet eszközei*” által válhattak csodálatossá.¹²⁴ Ez összhangban áll Kazinczy megközelítésével, aki – a korban egyébként általános módon – szintén a „*szépítő mesterségek*” közé sorolja a kertművészetet.¹²⁵ Kazinczy nagy szerepet tulajdonít a művészi ág alkotójának, a kertésznek is. Elvei között külön is olvashatjuk, hogy „*akinek az studiuma nem volt s a rokon mesterségekbe béavatva nincsen, [...] legokosabban fogna bánni, ha e gondot [t. i. a kert megtervezését] kertész architectusra bízna*”.¹²⁶ Külön javasolja a kevésbé ismert Witsch mestert, akinek bár megépült kertjében nem járt, a vele való találkozás és tervrajzainak ismerete nagy hatással volt rá.¹²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy nem elég egy szakértőt választani, hanem az sem mindegy, hogy melyik kertészt választjuk. Más kertépítészeket gyakran szidalmaz: az ácsi kertecskét „*hibásan ültették*”,¹²⁸ a tatai kerti séta közben pedig „*nehézteléssel látta(m), hogy a rajzoló elborította*”¹²⁹ fölösleges fákkal a kertet. A kritikák általában név nélkül történnek – Bernhard Petrit viszont név szerint is említi, amikor nemtetszésére visszaemlékezik. Ezzel közvetett módon magát Orczy Lászlót is kritizálja, aki kiválasztotta kertépítészét. Ez különös, hiszen – ahogy fentebb is láttuk – Orczyról más helyeken kifejezetten pozitívan emlékezik meg mind emberként, mind pedig a művészetekre, új dolgokra való nyitottságát tekintve. Kritikájának háttere még érdekesebb kérdés e belső feszültségek tükrében – főként, hogy az eddig áttekintett kazinczy-i elvek és az Orczy-kert korabeli jellege között nem fedeztünk fel nagy eltéréseket.

A kertépítész szerepéhez és a legtöbb fenti követelményhez kapcsolódva azonban Kazinczy megfogalmaz még egy elvet: „*a szép formát kell elérni igyekezni az anglus kertésznek (is) minden csemetéjében, hantjában, bokrában, fáiban s csoportjaiban*”. Majd konkretizálja: úgy lehet mindezt megvalósítani, ha a kertépítő „*fáit s bokrait úgy ülteti, hogy a legmagasbb növények hátulra essenek, s azok, amelyek leveleiknek színekre nézve együvé illenek s szép lombjátékot ígérnek, együtt álljanak*”.¹³⁰ A gyakorlatban pedig megdicséri a krasznai kertet, ahol „*az olasz nyárok messzire lövellének fel az alantabb fák boglyai közül*”.¹³¹ Emlékezhetünk, hogy Kazinczy hasonló kivetnivalót talál az Orczy-kertben:

¹²⁴ Rapaics 1936: 184., 185.

¹²⁵ Kazinczy 1806: 116., 117. A kertművészetet végül mégsem veszik fel a művészeti ágak sorába. Buttlar 1999: 19. Bővebben lásd *A művészeti ágak lázadása*. u. o.: 16-22.

¹²⁶ Kazinczy 1806: 117.

¹²⁷ Granasztói 2010: 204-205. Rudolf Witsch csehországi származású kertépítő mérnök, többek között az alsóludányi, a tarcsai és a városligeti angolkertek tervezése kötődik nevéhez.

¹²⁸ Kazinczy 1806: 117.

¹²⁹ Kazinczy 1831: 71.

¹³⁰ Kazinczy 1806: 116.

¹³¹ Erd.Lev. 36. (1. levél).

„Bokrai sok helytt magasra növő fákból vannak ültetve, 's így a' ki köztök sétál, nem zöld árnyat lát hanem holt ágakat”.

A „szép forma” elve tehát feltárja Kazinczy véleményének háttérét, hiszen az író egyik tanácsában külön is kifejti, hogy miért zavarják a gyakorlatban az előtérbe helyezett magas fák, csupasz ágaikkal. Más esetekben is tanúi lehettünk, hogy egy személyes élménye alapján keletkezett benyomás szolgál az összefoglaló elméleti írás mintájaként – a nyugodalmas nagyság elve például már 1803-ban a tatai kert kapcsán megjelenik leveleiben, a kertbe nem illő részek művészi elfedésének ötletét pedig Hotkóc esetében tapasztalta néhány héttel a cikk megszületése előtt. Ezek mintájára lehetséges, hogy az Orczy-kertben észrevett rossz formájú ültetést tartotta szem előtt, amikor megfogalmazta a szép forma elvét.¹³²

Figyelembe kell azonban vennünk, hogy míg a tatai és a hotkóci kertélmények szövegei valóban az elmélet születése előtt keletkeztek, a pesti kertről alkotott vélemény 1812-ben íródott, tehát hat évvel az *Ánglus kertek* elveinek megfogalmazása után. Az előbbiek alapján az is elképzelhető, hogy az Orczy-kert látogatásának élményét felülírta a későbbi elmélet az előtérben elhelyezett magas fák zavaró voltáról szóló tézissel. Ráadásul nem tudhatjuk, hogy valóban „magasra növő fák holt ágai” jellemezték-e az Orczy-kertet 1803 májusában. Petri mindenesetre „fák és cserjék választékosan és ízlésesen elrendezett tömegeit és csoportjait” emlegeti, de ezt a fentebb említett okok miatt értelmezhetjük csupán művészi kíváncsalmnak is. A már megépült kertet dicsérő Bernakovits azonban szintén kiemeli a „fák összefonódó lombjait” és a „leveles takarókat”.¹³³ Az Orczy-kertről készült rézmetszeten, amely pedig Kazinczy látogatásával egy évben készült, nyoma sincs „holt ágaknak”, sőt, a háttérben nyárfák fedezhetőek fel. Egy képi ábrázolásról hihetjük, hogy idealizál, de jelen rézmetszet egy útikönyvben jelent meg illusztrációként, ezért valószínűbb, hogy a kis kertrészletet annak jellemző volta miatt örökítette meg.¹³⁴ Ráadásul Tobold – szintén 1803-as – írásában nem említ egyedülálló magas fákat, sőt inkább a sűrű bokrok közül kiemelkedő nagyobb fák látványát írja le.¹³⁵ Ahelyett tehát, hogy egyértelműen rekonstruálhatnánk Kazinczy véleményének, nézetrendszerének mögöttes tényezőit, az író

¹³² Az „egyedi” és a „tipikus” közös jelentésmezőjén a „hiteles történetmondás” és a „fikció” eszközei elválaszthatatlanná válnak. V. ö. Orbán 2009: 215-216.

¹³³ Bernakovits 1799.

¹³⁴ Lehetséges, hogy Kazinczy ismerte Tobold könyvecskéjét – ebben az esetben a benne szereplő rézmetszetek is minden bizonnyal felkeltették érdeklődését. Kazinczynak ugyanis „szívélye volt a könyvek művészi kiállítása”, sokat foglalkozott az illusztrációkkal és a tipográfiával, ráadásul nagy figyelmet szentelt a rézmetszetek gyűjtésére is. Konkrét példákat lásd Rózsa 1957: 176-177.; Tóth 2013: 978. Kazinczy ismerte Prixner más műveit, és egy esetleges konfliktus is feltételezhető közöttük. V. ö. Rózsa 1957: 186.

¹³⁵ Tobold 1803: 146.

szövegalkotási eljárásainak, az angolkertekről való gondolkodásának és az Orczy-kert befogadásának bonyolultsága, árnyaltsága tűnik fel előttünk.

Ellentmondások és lehetőségek

Kazinczy kertművészeti elvei felől közelítve gyakran ellentmondásosságot fedezhetünk fel, amivel saját szövegein belül is szembesülhetünk. Egyfelől kifejti például, hogy az angolkertnek nem szükséges hatalmas területűnek lenni, másfelől viszont a nagyság eszméje mellett érvel. Lelkesen, részletesen levelezik az egzotikus növényekről és azok beszerzéséről, ugyanakkor kertelméleti összefoglalójában a helyi, természetes növényzetet preferálja. A kerti díszeket hol ízléstelennek tartja, hol szükségesnek. Az „ellentmondó Kazinczykkal” való találkozások gyanút keltenek az írásokat hiteles beszámolóknak tekintő olvasóban.¹³⁶ Tehát nem csupán „téveszgető utakról” van szó, hanem megtévesztő információkról az író véleményét illetően. A „szöveg által felkínált jelentések uralhatatlansága”¹³⁷ megakadályozza, hogy Kazinczy nézeteit koherens viszonyítási pontként kezeljük. Fentebb írtuk, hogy Cserei krasznai kertjében megdicsérte, ahogy *„az olasz nyárok messzire lövellének fel az alantabb fák boglyai közül, s kedvesen suhogának a szélben, esőben”*. Néhány oldallal később az Erdélyi levelekben újra olvashatjuk e szavakat: *„[...] egymást érve lövellik fel sugártetőiket az olasz nyarak, összeelegyítve oly fákkal, melyek boglyákat eresztenek, hogy a homály sötétebb legyen.”*¹³⁸ A különbség nemcsak annyi, hogy a másodszori említéskor más hatást ér el a nyárfák jelenléte, hanem az is, hogy immár nem a krasznai, hanem a zsibói kertben járunk.

Az Orczy-kert – és általában a kertek – felől közelítve azt láthatjuk, hogy a kertre vonatkozó különböző források tartalma gyakran hasonló. Az azonos elemek egyaránt vonatkoznak az objektív valóságra (például ha a kanyargós utakra, a tóra, a nagy rétre vagy az árnyékos részekre gondolunk), és a kert eszmeiségére (ha a természetesség, a vizualitás, valamint a hasznosság elvét vagy a magányos elmélkedésre való alkalmasságot vesszük figyelembe). Ezek szemléltetik a 18-19. század fordulójára vonatkozó általános korjellemzőket és konkrétan az Orczy-kertre vonatkozó egyedi tartalmakat is. A források között azonban esetlegesen eltéréseket is megfigyelhetünk. Ezek egyrészt kézzelfoghatóak a kerttervező leírása és a későbbi látogatók jellemzése között – ilyen például a kerti építmények tényleges megvalósulásának vagy a részletek szentimentalista jellegének kérdése.

¹³⁶ Kizárólag az önélet-írásokra koncentrálva Orbán 2009: 207., 222. V. ö. Bodrogi 2012: 20-23.

¹³⁷ Orbán 2009: 215. Máskor még élesebben fogalmaz: *„Amikor Kazinczy a realista ábrázolásmódot választja, tulajdonképpen a fikció eszközához nyúl.”* Orbán 2009: 210.

¹³⁸ Erdélyi Levelek: 175. (25. levél)

Ezek a Bernhard Petri által képviselt tervezői szándék, a művészeti alkotás célja, valamint a megvalósulás, a befogadás jellege között húzódó feszültségeket szemléltetik. Másrészt az elkészült kert látogatóinak megjegyzései között is felfedezhetünk eltéréseket, mint például Kazinczy és Tobold szövegeit vizsgálva a csupasz ágú magas fák megléte kapcsán. A különbözőség azonban nemcsak az „objektív valóságra”, a kert kinézetére vonatkozhat, hanem az ezek mögött rejtőző eszmei tartalmakra, illetve a kert funkciójára is. Esztétikai élvezetekként Petri az érzelmeket és hangulatokat állítja középpontba, Tobold és Bernakovits pedig a kilátást. Míg Petri elmélkedésre, Kazinczy olvasgatásra, Bernakovits pihenésre használná Orczy kertjét, Tobold és más források a társasági élet színhelyeként emelik ki azt.¹³⁹

*

Kazinczy ideáit és az Orczy-kert valóságát összevetve így kikristályosodnak előttünk két tanulmányozott tárgyunkra – az íróra és a kertre – egyaránt vonatkozó árnyalatok és kontrasztok mint rejtettebb sajátosságok. A kontextusnak, a gondolkodásmód rendszerének feltárása szükséges volt ahhoz, hogy arra nézőpontra helyezkedhessünk, amit a szövegek vagy a kert „tervezői” kigondoltak. A szubjektív elemeket, az értelmezés minőségeit – amelyek Kazinczy esetében a személyes, és az Orczy-kert esetében a társadalmi-kulturális szintjen jelennek meg – rendkívül fontos figyelembe venni.

Kazinczy Orczy-kertről alkotott véleménye csupán az író szövegeinek kontextusában tűnhet szándékolt, határozott, alapos véleményként. A koherenciára, egységességre törekvő nézetrendszer azonban – amint láttuk – önmagában is darabjaira hullik.¹⁴⁰ Ráadásul a nézetrendszert az Orczy-kert egyéb forrásokból kinyerhető jellegével összevetve csak hasonlóságokat találunk – a kritika így önmagában sokkal inkább esetleges benyomásnak tűnik. Ha pedig a szép forma elvének kertbeli megvalósulása körüli feszültségre összpontosítunk, akkor világos ellentmondást fedezünk fel. Kazinczy állásfoglalása következképpen nem tekinthető egy valóságos, megalapozott kritikaként. Az író téveszgető útjainak kanyarulata vagy véletlen tervezői melléfogás, vagy „bölcs kalkulussal” megtervezett – és ne felejtjük, később kijavított – hiba.

Ugyanakkor bármennyire is indokolatlannak tűnik Kazinczy kritikája, az Orczy-kert korabeli valóságának – kinézetének, eszmeiségének, rendeltetésének – kontextusában egy

¹³⁹ A kert egykori kinézetének és rendeltetésekének rekonstruálásához rendkívül fontos lépés lenne egy részletes, a korabeli említéseket teljes körűen figyelembe vevő, összehasonlító forráselemzés, amely mind a kertművészeti, mind a helytörténeti szakirodalom eredményeit felhasználja.

¹⁴⁰ „Ha [...] lesetálunk a kertbe, akkor azt láthatjuk, hogy a messziről oly karakteres, határozott arc számtalan, néhol egymást is keresztülhúzó vonásból állt össze.” Orbán 2009: 246. V. ö. még Orbán 2009: 206-207.

különös tónusként tűnik fel, ami tovább árnyalja a kertre vonatkozó egyéb forrásokból kitűnő színeket.

Források

Bernakovits, Joseph 1799: Ad Illustrissimum D. Bar. Josephum Juniozem Orczy de Horto Anglico Pestiensis Excellentissimi sui patru metri serpentino ad imitationem Pentadii ab amico Josepho Bernakovits de Olovacz. Pest (Trattner).

Erdélyi Levelek. In: Kováts Dániel (szerk.): Kazinczy Ferenc: Erdélyi Levelek. (Eötvös Klasszikusok 91.) Budapest. 2008.

Fényes Elek 1851: Magyarország geographiai szótára. I. kötet. Pest. [reprint]

Kazinczy Ferenc 1789: Bácsmegyeinek öszve-szedett levelei. Költött történet. <http://mek.oszk.hu/00700/00725/00725.pdf> Letöltés: 2014. december. 26.

Kazinczy Ferenc 1806: Hotkócz – Ánglus kertek. In: Busa Margit (szerk.): Kazinczy Ferenc utazásai. Budapest. 1995. 109-118.

Kazinczy Ferenc 1812a: Az én naplóm. In: Orbán László (s. a. r.): Pályám emlékezete. Kazinczy Ferenc Művei, 1. osztály. Eredeti művek. Debrecen. 2009. 233-319.

Kazinczy Ferenc 1812b: Festés, Faragás nálunk. In: Szauder Mária (vál.): Kazinczy Ferenc művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Budapest. 1979. 844-850.

Kazinczy Ferenc 1814: Bácsmegyeinek gyötrelmei. In: Kazinczy Ferencz' munkái. Szép irodalom. IX. kötet. Pest (Trattner). <http://mek.oszk.hu/00700/00726/00726.htm> Letöltés: 2014. december 26.

Kazinczy Ferenc 1828: Fogságom Naplója. In: Szilágyi Márton (s. a. r.): Kazinczy Ferenc Művei, 1. osztály. Eredeti művek. Debrecen. 2011.

Kazinczy Ferenc 1829a: Pályám emlékezete III. In: Orbán László (s. a. r.): Pályám emlékezete. Kazinczy Ferenc Művei, 1. osztály. Eredeti művek. 2009. Debrecen. 558-680.

Kazinczy Ferenc 1829b: Pályám emlékezete V. In: Orbán László (s. a. r.): Pályám emlékezete. Kazinczy Ferenc Művei, 1. osztály. Eredeti művek. 2009. Debrecen. 685-715.

Kazinczy Ferenc 1830: Napló. 1828-1831. Pesti Útam. 1828. In: Orbán László (s. a. r.): Pályám emlékezete. Kazinczy Ferenc Művei, 1. osztály. Eredeti művek. 2009. Debrecen. 330-386.

Kazinczy Ferenc 1831: Magyarországi utak. In: Bajza József – Schedel Ferenc (szerk.): Kazinczy Ferenc eredeti munkái. Utazások. II. kötet. Buda. 1839. 3-110.

Kazinczy Ferenc Levelezése. I-XXI. kötet. In: Váczy János (kiad.): Kazinczy Ferenc összes művei, 3. osztály. Levelezés. Budapest 1890-1911. http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/textologia/kazinczy_levelezese.php Letöltés: 2014. december 28.

Lipszky János 1810: Plan der beyden königl. freyen Hauptstädt Ungerns Ofen und Pest... Buda.

MOL P 519. 13. cs. BOy No. 122-127

MOL P 519. 14. cs. BOy No. 132.

MTA Kézirattára. Pandekta 2. kötet K633/II. 503a

Sophie. In: Szilágyi Ferenc (szerk.): Kazinczy Ferenc: Sophie. 1984. Budapest.

Szemlélő. In: Balázs Péter – Lábadi Gergely (s. a. r.): Szemlélő. A *Spectator* 18. századi magyar fordítása. Szeged. 2005.

The Spectator. Vol. VI. London, 1713. (No. 395. – No. 473.)
<http://www.jischistoricbooks.ac.uk/Search/?bibnumber=T097943&spage=1> Letöltés: 2013. január 26.

The Spectator. Vol. VII. London, 1713. (No. 474. – No. 555.)
<http://www.jischistoricbooks.ac.uk/Search/?bibnumber=T097943&spage=1> Letöltés: 2013. január 26.

Tobold, Johann 1803: Die Stadt Pesth und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden. Pesth

Vályi András 1799: Magyar országnak leírása. II. Buda.

Irodalomjegyzék

Bodrogi Ferenc Máté 2012: Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Egy önreprezentáció diszkurzív háttére. Debrecen.

Brewer, John 1997: The Pleasures of the Imagination. English Culture in the Eighteenth Century. London.

Buttlar, Adrian von 1999: Az angolkert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete. Budapest.

Csatkai Endre 1983: Kazinczy és a képzőművészetek. Budapest. [1925.]

Csepeli-Knorr Luca 2007: A hotkóci szentimentális kert, a kert „portréja”, és a portré festője. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat. 7. 16-26.

Csorna Antal 1962: A pesti Orczy-kert. In: Műemlékvédelem (6.) 4. 219-224.

Fatsar Kristóf 2008: Magyarországi barokk kertművészet. Budapest.

Fatsar Kristóf 2009: A történeti kertekben végzett terepkutatások összetett eljárásai. 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat. 13. 36-55.

Galavics Géza 1999: Magyarországi angolkertek. Budapest.

Galavics Géza 2009: Gothusok az angolkertben – Kazinczy Hotkócon. Enigma. Művészetelméleti folyóirat. 16. évf. 61: 141-161.

Gombos Zoltán 1974: Régi kertek Pesten és Budán. Budapest.

Granasztói Olga 2006: Fragments de l’histoire d’une bibliothèque. Les livres français des Orczy [Töredékek egy könyvtár történetéből. Az Orczyak francia könyvei]. In: Gyimesi Tímea et al. (szerk.): „Prismes irisées” textes recueillis sur les littératures classiques et modernes pour Olga Penke qui fêtes ses soixante années. Szeged. 265-277.

Granasztói Olga 2010: Kazinczy és a korai angol tájképi kertek Magyarországon. In: Debreczeni Attila – Gönczy Monika (szerk.): Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Debrecen. 193-206.

Gyapay László 2010: A műalkotások megítélésének szempontjai Kazinczynál. In: A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2009. május 27 – 2010. február 28. Budapest. 15-24.

H. Kakucska Mária (közéteszi) 2003: Orczy Lőrinc és leveleskönyve. Budapest.

Hermann Zoltán 2010: „Bejárom a sok kertet...”. Tájképek és képtájak a Bács megyében. In: Debreczeni Attila – Gönczy Monika (szerk.): Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Debrecen. 207-221.

Hunt, John Dixon 1989: *The Figure in the Landscape. Poetry, Painting, and Gardening during the Eighteenth Century*. Baltimore és London.

Kiss József 2000: A budapesti Orczy-kert és a Szécsényi-kastélypark helyreállítása. In: Galavics Géza (szerk.): *Történeti Kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. (Források és tanulmányok a magyarországi kertművészet történetéhez 2.)* Budapest. 119-126.

Magyar Erzsébet 2008: „Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek”. A Habsburg Monarchia közparkjai: Magánkertek és városi parkok Buda-Pest társas életében. ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola. Budapest. [kézirat]

Marosi Ernő 2010: A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek. In: *A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2009. május 27 – 2010. február 28.* Budapest. 7-12.

Orbán László 2002: Kazinczy Ferenc Pályám Emlékezete címen ismert önéletírásának kéziratai és kiadásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*. (106.) 5-6. 627-650. <http://epa.oszk.hu/00000/00001/00011/orban.htm> Letöltés: 2014. december 10.

Orbán László 2009: A tinta színe. In: Czifra Mariann (szerk.): *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Budapest. 199-247.

Ormos Imre 1967: *A kerttervezés története és gyakorlata*. Budapest.

Popper, Karl R. 1997: A történetírás és a történelem értelme. In: *Uő: Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és beszédek*. Budapest.

Prest, John: *The Garden of Eden. The Botanic garden and the re-creation of Paradise*. New Haven. 1988.

Rapaics Rajmund 1936: Az Orczy-kert. In: *Budapest Szemle* (242.) 705. 175-190.

Rapaics Rajmund é. n. [1940]: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. Budapest.

Romhányi István 1930: Az Orczy-kert. In: *Pestbudai emléklapok: a História melléklete* (3.) 3. 117-132.

Rózsa György 1957: Kazinczy Ferenc a művészetekben. *Művészettörténeti Értesítő*. (6.) 2-3. 174-191.

Rózsa György 1981: Kazinczy a műbíráló. *Ars Hungarica*. 1981/2. 203-209.

Szabó Péter 1983: Kazinczy portré-esztétikája. *Ars Hungarica*. 1983/2. 277-285.

Szikra Éva 2009: Kazinczy és a kertművészetek. In: *Széphalom. (A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 19.)* 127-140.

Thomas, Keith 1983: *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England, 1500-1800*. London.

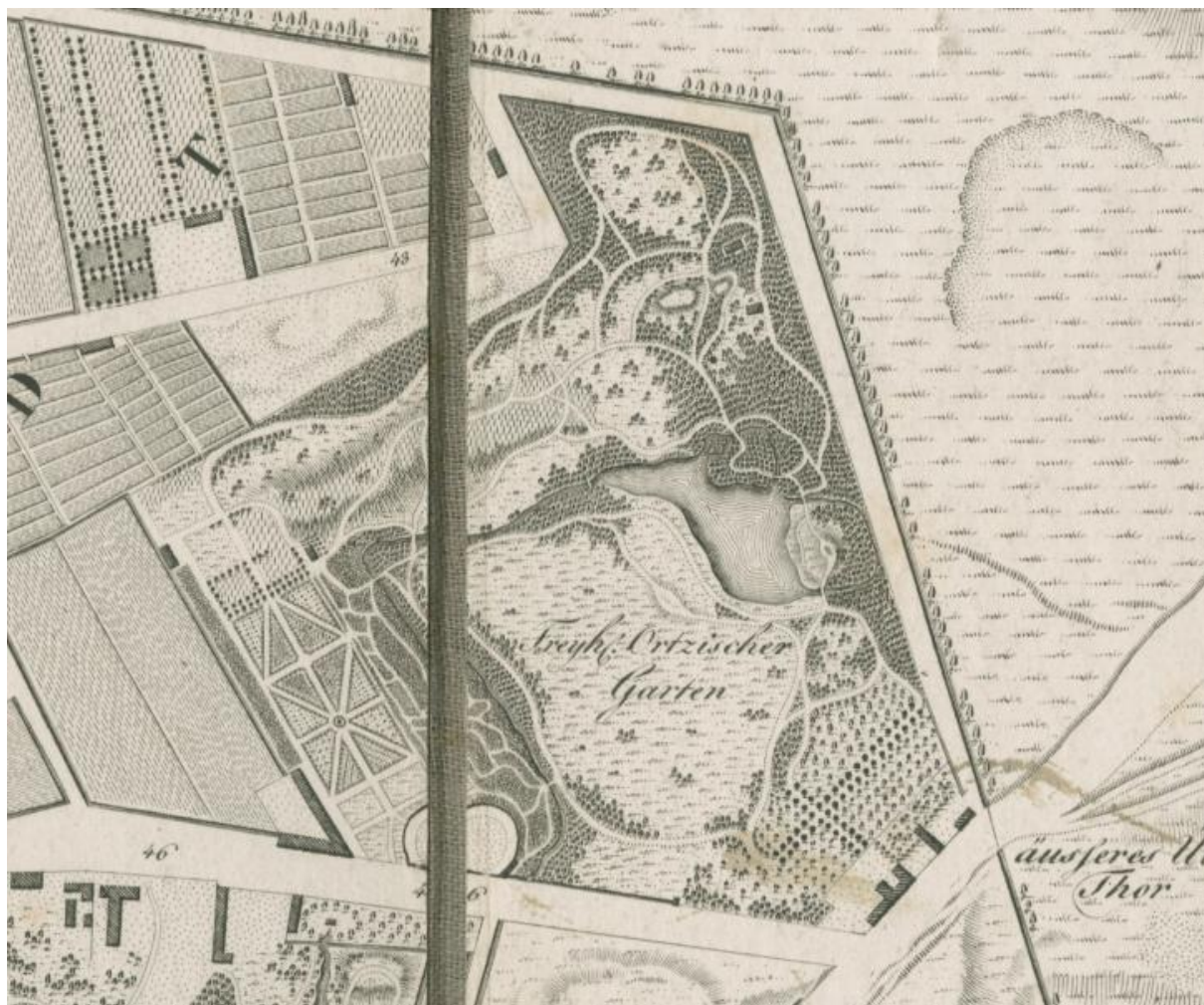
Tóth Orsolya 2013: Kazinczy Win(c)kelmannt olvas. *Holmi* (25.) 8. 978-994. <http://www.holmi.org/2013/08/toth-orsolya-kazinczy-winckelmannt-olvas> Letöltés: 2014. december 29.

Váczy János 2012: *Kazinczy Ferenc és kora. I-II*. Debrecen. [reprint, 1915]

Williamson, Tom 1995: *Polite Landscapes: Gardens and Society in Eighteenth-century England*. Baltimore.

Zádor Anna 1988: Az angolkert Magyarországon. In: Zádor Anna (szerk.): *Az építészet és múltja. Válogatott tanulmányok. (Művészet és elmélet.)* Budapest. 145-243.

Mellékletek

1. kép: Az Orczy-kert Lipszky János térképén.

(Lipszky János 1810: Plan der beyden königl. freyen Hauptstädt Ungerns Ofen und Pest... Buda.)

Lelőhely: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Budapest Gyűjtemény.

2. kép: Gottfried Prixner rézmetszete az Orczy-kert egy részletéről.

(Tobold, Johann 1803: Die Stadt Pesth und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden. Pesth. [Első lap, oldalszám nélkül])

Lelőhely: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Budapest Gyűjtemény.